

TÜRKİYE'DE DİNLER TARİHİ ÇALIŞMALARININ TARİHSEL SEYRİ

Cengiz BATUK*

ÖZET:

Bu makalenin amacı Türkiye Dinler Tarihi çalışmalarının genel bir panoramasını sunmaktır. Bu makale bir bibliyografya çalışması olmamakla birlikte dinler tarihine ilişkin kitap , tez ve makaleler değerlendirilmektedir. Dinler tarihi çalışmaları tarihsel dönemler bazında incelenmiştir. Türkiye’de dinler tarihi çalışmaları Dâru’l-Fünûn da okutulan dinler tarihi dersleriyle başlamıştır. Çalışmalar Dâru’l-Fünûn İlahiyat Fakültesinin kapatılmasıyla kesintiye uğramış ve 1949’da Ankara Üniversitesi İlahiyat fakültesinin açılmasıyla yeniden başlamıştır. Bu tarihten sonra çalışmalar artış göstermiş ve günümüzde de artmaya devam etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi Çalışmaları, Tarih-i Edyan, Milel ve Nihal, Dâru’l-Fünûn, Tanyu, Schimmel, Din Fenomenolojisi.

ABSTRACT:

Historical Course of Studies of the History of Religions in Turkey

The purpose of this article is to present a general panorama of studies of Turkish History of Religions. This article isn't a study of bibliography. But in this article will be discussed books, thesis and articles of history of religions as general. Studies of history of religions in Turkey began with lessons of history of religions (tarih-i edyan) in Darulfunun. Studies were interrupted by closing Darulfunun Divinity Seminary and have restarted with opening of Ankara University Faculty of Divinity in 1949. Since that time studies have shown a rapid increase. Today, the history of religious studies is continuing to increase.

Key Words: Studies History of Religions, Tarih-i Edyan, Milel and Nihal, Darulfunun, Tanyu, Schimmel, Phenomenology of Religions.

İnanan insanların kendi inançları dışında kalan inanç ve geleneklere ilgisi günümüze has ya da sadece modern zamanlara ait bir ilgi değildir. Her dinsel gelenek, kendi teolojik çatısını oluşturması esnasında ya da oluşturduktan sonra mutlaka diğer dinsel geleneklerle karşılaşmak durumunda kalmıştır. Bu karşılaşmalar çoğu zaman savaş meydanlarında ya da ticari alanlarda olsa da hiçte az olmayacak oranda dindarların ya da din adamları

* Yrd.Doç.Dr., Rize Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, cbatuk@hotmail.com

rının karşılaşmalarına da şahit olmak mümkündür. Bu karşılaşmalar ister istemez sosyal, kültürel ve teolojik tartışmalara neden olmuş ve dindarların kendi dinsel geleneklerinin dışındaki insanları da tanımlarını zorunlu kılmıştır. Bunun her zaman bu ötekini tanıma zorunluluğundan kaynaklandığını da söylemek doğru olmaz. Zira İslâm tefsir ya da tarih geleneğinde (İsrailiyat örneği) olduğu gibi zaman zaman kendi literatüründe müphem kalan bir unsuru açıklamak üzere diğer geleneğin literatürüne başvurulmuştur. Bu bağlamda bazı İslâm alimlerinin sonradan çok ciddi tartışmalara ve polemiklere yol açacak şekilde Yahudi literatürünü kullandıkları ve İsrailiyat adı verilen bir geleneğin ortaya çıktığı da bilinen bir gerçektir.

Bu bağlamda olmak üzere diğer dinsel geleneklerle ilgilenme, onları tanıma, öğrenme ve onların dinsel yapılarını ortaya koyma sadece “seküler bir din bilimi” olarak 19.yüzyılının sonlarında ortaya çıkan Dinler Tarihi bilim dalının bir işi olmamakla birlikte bu çalışmaların ya da ilgilerin bu tarihlerden sonra daha sistematize bir hale geldiği ve elde edilen sonuçların paylaşımıyla da her defasında yeniden “Amerika’yı keşfetmek” zorunda kalınmadığını da söylemeliyiz. 1873 yılında Cenevre’de kurulan Dinler Tarihi (*Religionswissen-schaft*) kürsüsü dünyada ilk kurulan kürsü olması hasebiyle Dinler Tarihi’nin bilim dalı olarak başlangıcı kabul edilmektedir. Yine dinler tarihinin ilk batılı öncülerinden kabul edilen Friedrich Max Müller¹ (1823–1900)’in Londra Kraliyet Enstitüsünde yaptığı bir konuşmadaki “*kişinin kendi inancının taşıdığı hakikat, diğer dinlerin araştırılması sonrasında ortaya çıktığında daha güçlü olarak parıldayacaktır.*” şeklindeki ifadesi aslında Dinler Tarihinin ilk oluşum aşamasında bile geleneksel yaklaşımların uzağında olmadığını gösterir.

Cumhuriyet dönemi öncesinde Türkiye’de Dinler Tarihi çalışmalarının Batıyla hemen hemen aynı dönemlerde başladığını görüyoruz. Gerek Osmanlı’da ve gerekse Osmanlı dışındaki İslam topluluklarında öteki dinsel geleneklere ilişkin Mîlî ve Nihâl ve Reddiye tarzı yarı mezhepler yarı dinler tarihi tarzında eserler verilmiş olup bugün modern dinler tarihçileri tarafından bu eserlerin bir kısmı günümüz dinler tarihi çalışmalarının ilk örnekleri

¹ Müller’in yaklaşımı ve dinler tarihinin bir bilim dalı olarak ortaya çıkışında oynadığı role ilişkin olarak bkz. Mustafa Alıcı, *Dinler Tarihinin Batılı Öncüleri*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006), ss.19-106.

olarak kabul edilmektedir. Örneğin tıpkı bugün dinler tarihinde bir metot olarak uygulandığı üzere dinlerin gelişimindeki tarihsel gelişmelerden ziyade doktrin ve fenomenlerden hareket ettiği söylenilen İbn Hazm’ın dinlerin tasviri sonrasında sergilediği eleştirel yaklaşımların modern kutsal metin eleştiri yöntemlerinin ilk örnekleri olarak kabul edilmektedir. İbn Hazm’ın *Kitabu’l fasl fi’l-mîlel ve’l-ehvâi ve’n-nihâl*’de Yahudi ve Hristiyan kutsal metinlere yönelik metin kritiklerinin iç metin eleştirisi uygulaması nedeniyle söz konusu dinlerin kendi metin kritiklerine bile katkıda bulunduğu ifade edilmektedir. Yine Biruni’nin *Kitabu Târîhi’l-Hind* adlı çalışması bazı batılı dinler tarihçileri tarafından eksikliklerine rağmen Hinduizm konusunda eşsiz bir çalışma olarak kabul edilir.² Bir başka klasik eser Şehristani’nin *el-Mîlel ve’n-Nihâl*’i de mukayeseli dinler tarihi çalışmalarının ilki olarak kabul edilir.³ Osmanlı klasik eğitim kuruluşlarının yerine Batılı anlamda bir yükseköğretim kurumu oluşturma çabaları Osmanlı’nın son döneminde görülmektedir. Dâru’l-Fünûn’un açılması konusunda ilk teşebbüs 1262/1845, ikinci teşebbüs 1286/1869’da olur. Ancak daha çok siyasal bazı nedenlerden ötürü her iki teşebbüs de kısa süreli olur. 1290/1873-4’de Safvet Paşa’nın talimatıyla Galatasaray Lisesi müdürü olan Sava Paşa, batıdaki üniversiteleri örnek alarak edebiyat, fen ve hukuk fakültelerini kurar. Dinler Tarihine ilişkin ilk dersin de, bu Edebiyat Fakültesinde okutulduğunu görüyoruz: Tarih-i Umumî ve İlm-i Esâtiri Evveliyin (Mitojji).⁴

1898’de Darülfünun-i Osmani Ulûm-i Aliyey-i Diniyye Şubesinin yerine kurulan Medresetü’l Müttehassisin’de okutulan dersler arasında Tarih-i Eryan dersleri vardır. II. Meşrutiyetin (1908) ilanından sonra yapılan düzenleme (1911) ile dinler tarihi dersleri Edebiyat şubesinden çıkarılarak Şer’î İlimler şubesinde İslam Tarihi ile birlikte (Tarih-i Din-i İslam ve Tarih-i Eryan) okutulur. Yine aynı dönemde Şer’î İlimler şubesinde öğrencilerin imtihan

² Jacquess Waardenburg (ed.), *Muslim Perceptions of Other Religions: A Historical Survey*, (New York & Oxford: Oxford University Press, 1999), ss.25-29.

³ Erick Sharpe, *Comparative Religions: A History*, (Chicago: Open Court Publishing, 1990), s.11.

⁴ Mehmet Ali Aynî, *Dâru’l-fünûn Tarihi*, haz. Metin Hasırcı, (İstanbul: Pınar Yayınları, 1995), ss.36-37; 46-47, 57-58

grupları arasında Tarih-i Edyan dersinin ayrı olarak zikredildiği görülmektedir. 1913'de açılan Medresetü'l Vaizin'de Tarih-i Edyan dersleri mevcuttur. 1914'de "Ulum-i Şer'iyye Şubesi"nin Medresetül Mütéhassısın'e dönüştürülmesinden sonra "Kelam, Tasavvuf ve Felsefe Şubesi"nin ders programında da "Tarih-i Edyan" bulunmuştur. 1918'de Medresetü'l-Mütéhassısın, Medrese-i Süleymaniye'ye çevrildiğinde "Hikmet ve Kelam Şubesi"nde yine bu ad altında Dinler Tarihi dersi okutulmuştur. Cumhuriyet sonrasında 1924 Tevhid-i Tedrisat kanunu ile Dâru'l-fünûn'a yeni düzenlemeler getirilmiş ve Medrese-i Süleymaniye İlahiyat Fakültesi'ne dönüştürülmüştür. Bu dönemde hem İlahiyat Fakültesi müfredatında (Türk Tarih-i Dinisi ve Tarih-i Edyan) hem de Edebiyat Fakültesi müfredatında (Tarih-i Felsefe-i Edyan) dersleri görülmektedir. Her iki fakülte'deki Tarih-i Edyan dersleri de George Dumézil tarafından verilirken İlahiyat Fakültesindeki Türk Tarih-i Diniyyesi Fuad Köprülü tarafından verilmiştir. 1933 yılında kapatılan İlahiyat Fakültesinin yerine açılan İslâm Tetkikleri Enstitüsü'nde de "Türk Dinleri ve Mezhepleri Tarihi" ve "Umumi Dinler Tarihi" dersleri olduğu görülmektedir. Bu enstitüde 1936'da kapatılınca 1949 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi açılana kadar okutulamayan Dinler Tarihi bu fakültenin "Tamamlayıcı İlimler Grubu" içerisinde yer alır. Daha sonra 1959'da açılan İslam Enstitülerine Mukayeseli Dinler Tarihi dersi ve 1971'de açılan Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi'ne Dinler Tarihi dersi konulmuştur. Son olarak 1982'de yapılan düzenleme ile İslâm Enstitüleri İlahiyat Fakültelerine dönüştürülünce Dinler Tarihi dersi önce İslâm Medeniyeti ve Sosyal Bilimler bölümü içinde daha sonra 1992'de (Ankara Üniversitesi bünyesinde alınan kararla) Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü içerisinde yer almıştır.⁵

⁵ Bu kısımda yer alan bilgiler kısmi iktibaslarla şu eserlerden alınmıştır: Ay-nî, *Dâru'l-fünûn Tarihi*, ss.61-95; Osman Cilacı, "Cumhuriyet Devri Öncesi Dinler Tarihçilerinden M. Şemseddin ve Tarih-i Edyan'ı" *Türkiye 1. Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu (24-25 Eylül 1992)*, (Samsun: O.M.Ü.İ.F., 1992), ss.161-163; Süleyman Karataş, *Batılılaşma Döneminde Ders Programı Değişimi*, Basılmamış Yük. Lis. Tezi, (Aydın: Aydın Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enst., 2002); Ayrıca bkz. Nureddin Bey (Darülfünun Emni), "İstanbul Darülfünunu'nun Şekli-i hâzırı (12 Teşrin evvel 1926'da Paris'te Verilen Konferans Metni)", *Türk Antropoloji Mecmuası*, (İstanbul: 4 Mart 1927), Yay. Haz. Mehmet Kanar, İstanbul: 2000, www.doguedebiyati.com/kitap/Antropoloji-1.doc (28.10.2007).

Dinler Tarihi’nin Dâru’l-Fünûn’da ders olarak okutulmaya başlanmasına paralel olarak ilk dinler tarihi kitabı Ahmed Midhat Efendi’nin *Tarih-i Edyan*’ı (1328) olarak kayıtlara geçer. Ancak ondan daha önce Şemseddin Sami tarafından kaleme alınan “*Esatir*” (1295/1878)⁶ başlıklı kitaptan söz etmemiz gerekir. İslâm dünyasında klasik dinler tarihi çalışmaları olarak kabul edilen “el-fırak” (fırkalar), “er- redd” (reddiye/polemik), “ed-dıyanat” (dinler), “el-milel” ve “el-milel ve’n-nihal” şeklinde eserlerden farklı olarak kaleme alınan ilk eser olma özelliğine sahip olan *Esatir*’de Şemseddin Sami, merkeze Yunan ve Roma mitolojisini almakla birlikte genel olarak bir dünya mitolojisi panoraması çıkarır. Kendi eserinin doğu dillerinde yazılan ilk mitoloji kitabı olduğunu bu yüzden de ona mitolojiye karşılık olarak bir ayette geçen *Esatir* kelimesini tercih ettiğini belirten Ş. Sami, Batıda yeni gelişmekte olan mitoloji araştırmalarının mutlaka bilinmesi, okunulması ve öğrenilmesi gerektiğini düşünür. Özellikle Yunan ve Roma mitolojileri mutlaka öğrenilmelidir. Farklı inançlara hak – batıl düalitesi açısından yaklaşan Ş. Sami’ye göre insanda asıl olan tapınma arzusudur. Bu yüzden de bütün toplumlar mutlaka bir ya da birkaç tanrıya inanmışlardır. Lakin bu inanılanlar hakikatten oldukça uzaktır. Sadece İsrailoğulları “rabbabi yol”a (hakikate) en fazla yaklaşan topluluktur. Fakat onlarda yaşantıları ve ortaya koydukları medeniyetleriyle o inancın ve hakikatin uzağında kalmışlardır. Eserinde sade bir dil kullanan Ş. Sami, Roma’dan Hindistan’a kadar pek çok mitolojik gelenek ve inanış hakkında kısa bilgiler sunarken çok fazla ayrıntıya ya da tahlillere girmez. Ama çoğu zaman inançların batıllığına dair kullandığı bazı ifadelerle kendi düşüncesini de yansıtır.⁷

Şemseddin Sami’nin daha çok halka hitaben kaleme aldığı eserine karşın Ahmed Midhat Efendi’nin “*Tarih-i Edyan*”ı (1911) daha çok bir ders kitabı olması için hazırlanmıştır. Bu yüzden de genel dinler tarihi metodolojisine en yakın ilk eser olma özelliğine

⁶ *Esatir*’in bu ilk baskından sonra 1311/1896’da ikinci bir baskısı daha yapılır. Uzun yıllar kütüphane raflarında ve sahaflarda kalan eser tarafımızdan notlar ve resimler ilave edilerek günümüz Türkçesiyle yayınlanması sağlanmıştır. Bu baskı için bkz. Şemseddin Sami, *Esatir, Dünya Mitolojisinden Örnekler*, yay.haz. Cengiz Batuk, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2004).

⁷ Şemseddin Sami ve eseriyle ilgili geniş bilgi için bkz. Cengiz Batuk, “Şemseddin Sami ve *Esatir*”, *Esatir*, ss.7-20.

sahiptir. Dârülfünun'da ders verdiği yıllarda yazdığı bir eseri olan bu eserde, öncelikle ilk derslerde dinler tarihinin önemi, gerekliliği, öğrencinin ve hocanın derse hazırlanması, Dinlerin ortaya çıkışı ve gelişimi, Animizm, Totemizm gibi konuları işler. Daha sonra ise Fetişistlerin, Moğolların, Afrika, Amerika, Meksika haklarının inançlarına değinir. Keldani, Asur, Babil, Finike, Eski Arap, Çin, Hind, Japon dinlerinin yanı sıra Budizm, Zerdüştlük gibi dinleri de inceler. Dinler tarihini öğrenilmesi gereken zorunlu ve yararlı bir bilim dalı olarak gören Ahmed Midhat, dinler tarihi araştırmalarında elde edilen verilerin tevhide anlayışa hizmet edeceği kanısındadır. Ancak araştırma sonuçları bazen olumsuz sonuçlar doğurarak insanların inançlarının sarsılmasına neden olabileceği uyarısında bulunur. Bu yüzden dinler tarihi eğitimi almadan önce İslami eğitim almayı bir zorunluluk olarak adeder. Max Müller'in *"kişinin kendi inancının taşıdığı hakikat, diğer dinlerin araştırılması sonrasında ortaya çıktığında daha güçlü olarak parıldayacaktır."* Şeklindeki anlayışına paralel olarak Ahmed Midhat Efendi, bütün dinlerin İslam dinin daha iyi anlamak için öğrenileceği kanaatini taşır. Ancak yine de o, diğer dinler araştırılırken onları orijinal kaynaklarından öğrenmenin önemine değinir ve bu konuda Müslüman bilim adamlarını geçmişte yeterince öteki dinlerle ilgilenmedikleri için eleştirir. Diğer dinleri anlatırken mümkün olduğunca tarafsız olunması gerektiğini ancak tam bir objektifliğin de mümkün olamayacağını, dinler tarihçisinin kendi inançlarının ifadelerine yön vereceğini inanır. Dinler Tarihi hocalarının öncelikle kendi inançlarını yani İslam'ı çok iyi bilmemelerinin gerektiğine işaret eden Ahmed Midhat, dinler anlatılırken mukayese yönteminin kullanılması ve eleştiri yapmaktan da kaçınılmaması gerektiğini öngörür.⁸

Çağdaşı Hollandalı Din Fenomenologu ve Dinler Tarihçisi Pierre D. Chantepie de la Saussaye (1848-1920) gibi bilim adamlarının eserlerine vakıf olan ve kaynak olarak kullanan Ahmed Midhat'ın dinler tarihine ilişkin tek eserinin Tarih-i Edyan olduğunu söylemek eksik olur. Tercümân-ı Hakikât gazetesinde yayınlanan makalelerin de zaman zaman felsefi bakış açısıyla dinler tarihi konularını da ele alır. Paris'te Budist olan insanları konu ederek Budizmi incelediği yazıları "Paris'te Otuz Bin Budî"

⁸ Bkz. Cengiz Batuk, "Ahmed Midhat Efendi ve Tarih-i Edyan", *Milel ve Nihal, İnanç Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, yıl:2, sayı: 1, Aralık 2004- Mayıs 2005, ss.167-180.

başlığı altında toplanarak 1890’da kitap halinde basılır. Burada da Budizmin inanç esaslarından Brahmanizm Budizm ayrılığına kadar pek çok konuyu işler ve Hristiyanlığın bu eski inançlar karşısında gerilemesine değinir.⁹ Ahmed Midhat’ın bunların dışında bir de Eski ve Yeni Ahitteki Hz. Peygamberin peygamberliğine dair işaretleri incelediği *Beşâir, Sıdku Nübüvvet-i Muhammediye*, (İstanbul: Dersaadet, 1317)¹⁰ adlı reddiye tarzı bir eseri daha vardır. Bu eserinde Ahmed Midhat, Peygamberlik konusu bağlamında Hristiyan inançlarına dair bazı eleştirilerde de bulunur.

Yine aynı yıllarda (r.1330) yayınlanan bir başka eser ise Mahmud Es’ad b. Emîn Seydişehrî’nin, *Tarih-i Edyan*’ıdır. Ahmed Midhat Efendi’den, Chantepie de la Saussaye’den ve döneminde Fransızca dinler tarihi kaynaklarından yararlanarak oluşturduğu eserinde Es’ad Efendi, öncelikle dinler tarihinin neden gerekli olduğu konusunu irdeler. Dinler tarihinin mahiyeti, konusu, diğer bilim dallarıyla ilişkisi, din kavramı, tabu, dinin menşei, animizm, fetişizm, totemizm, paganizm, politeizm, gök perestlik, insan perestlik, ilahi dinler, vahiy ve peygamberlik gibi konuları ele alır. Es’ad Efendi o dönemdeki dinler tarihi hocalarında genel olarak gördüğümüz gibi sadece Tarih-i Edyan hocası değildir. Aynı zamanda iyi bir iktisatçı ve hukukçudur. Çok yönlü bir kişiliğe sahip olan Es’ad Efendi, dini ilimlerin yanı sıra matematik, geometri, cebir, tarih, coğrafya, fizik, kimya ve mekanik eğitimi alır, Fatih medresesinin yanı sıra askeri okullarda da hocalık yapar. Hazine ve ekonomi danışmanlığı yapar (1896), Mülkiye’de ekonomi dersleri verir, hukuk fakültesinde medeni kanun, adalet yönetimi uluslararası hukuk ve İslam hukuku gibi dersler verir; Edebiyat fakültesinde İslam Tarihi ve Tarih-i Edyan dersleri verir.

Osmanlının son dönemindeki önemli isimlerden birisi de Bergamalı Mehmet Zeki Efendi’dir. Darü’l-Hilâfeti’l-Âliyye Süleymânîye Medresesi’nde Tarih-i Edyan Müderrisi olarak anılan Zeki Efendi, dinler tarihi hocalığının yanı sıra ilmi faaliyetler için

⁹ Bu eser, Ahmed Midhat Efendi, *Felsefe Metinleri*, sad. ve yay. haz. Erdoğan Erbay – Ali Utku, (Babil Yayınları, Erzurum, 2002)’in içinde 3. kitap olarak 113-192. sayfalar arasında yer almaktadır.

¹⁰ Bu eserin yeni baskısı için bkz. Ahmed Midhat Efendi, *Her Peygamberin Müjdesi Son Peygamber, Beşâir-i Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediye*, (İstanbul: Kutup Yıldızı Yayınları, 2007),

kurulan fakat daha sonraları siyasal faaliyetlerin içine giren Teali İslam Cemiyeti'nin idare heyeti arasında yer alır.¹¹

Osmanlı döneminin son dinler tarihi çalışması olarak M. Şemseddin (Günaltay)'ın *Tarih-i Edyan* (İstanbul: Kanaat Mat. 1338/1922)'ından söz edebiliriz. Daha çok tarihçi kimliğiyle öne çıkan, İttihad ve Terakki içinde İslamcı birisi olarak yer alan, Cumhuriyet döneminde Darü'l Fünûn İlahiyat Fakültesinin dekanlığı, Başbakanlık ve Türk Tarih Kurumu başkanlığı gibi görevlerde bulunan Günaltay, *Tarih-i Edyan*'ını "Birinci cildin hitamı" cümlesiyle bitirir. Bu ifade onun bu çalışmayı devam ettirme niyetinde olduğunu göstermekle birlikte bildiğimiz kadarıyla eserin iki ya da daha sonraki ciltleri yayınlanmamıştır. Kitaba din bilimi kavramını dinler tarihi ve din felsefesi ekseninde açıklayarak başlar. Kanttan Vico'ya, Schleiermacher'den Hegel'e, Müller'den Tiele'ye kadar birçok felsefecinin, dinler tarihçinin ve din bilimcinin görüşlerinden yararlanarak dinler tarihinin temel kavramlarını açıklama yoluna gider. Dinleri incelemeye başlamadan önce gördüğü lüzum üzerine önce teizm, ateizm, monoteizm, henoteizm gibi kavramları açıklar. Daha sonra da ibtidai dinler konusu ile dinleri incelemeye başlayan Günaltay, animizm, totemizm, fetişizm, naturizm gibi akımları oldukça uzun bir bölümde ele alarak Afrika dinlerine geçer. Afrika dinsel gelenekleri hakkında yeterli bilgi verdikten sonra ise, Okyanusya ve Amerika kıtasındaki dinsel geleneklerden söz eder. Çin dinleri, Taoizm ve Konfüçyüsçülük gibi Uzakdoğu dinsel gelenekleriyle kitabı bitirir. Dinleri incelerken belli bir sistematikte ele alan Günaltay, öncelikle dinlerin inanç esaslarını ve daha sonra da kutsal metinlerinden söz eder. Kitabın genel görünümü devam edecek bir çalışma izlenimini doğurmaktadır. Zira dinler tarihi kitaplarının genel yapısının aksine Hristiyanlık, Yahudilik, İslam gibi Orta-doğu dinlerini ya da Zerdüştlük, Maniheizm, Sâbiilik gibi İslâm dünyasıyla yakından ilişkili dinlere değinmez. Belki de bunları ileriki ciltlerde incelemeyi düşünüyordu.

Günaltay'ın *Tarih-i Edyan*'ı dışında yine dinler tarihi sahasıyla ilgili makaleleri de vardır. "İslam Öncesi Araplar ve Dinleri" (Daru'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuasının 3. Sayısında) ve

¹¹ Kemal Gurulkan, "İslâm'ın Siyasallaşma Sürecinde Cemiyet-i Müderrisin'den Teâlî-i İslâm'a", *Köprü, Üç Aylık Fikir Dergisi*, Güz 2000, sayı: 72, ss.

“İslam Öncesi Arabistan ve Araplar” (Sırat-ı Mütakim dergisinin 151 ve 152. sayılarında yayınlanmıştır.) başlıklı makalelerinde Günaltay, Hz. Peygamber’in risaleti öncesinde Arap yarımadasının panoramasını çıkarır. İslâm öncesi Arapların dinsel geleneklerinin yanı sıra Arap yarımadasındaki Yahudilik, Sâbiilik ve Hıristiyanlık gibi dinlerin bölgedeki durumu hakkında kısa ve özlü bilgiler verir.¹²

Günaltay’ın çalışmaları Cumhuriyet öncesi döneme ait son çalışmalardır. Dinler Tarihi (*Religionswissenschaft / History of Religions*)’nin Batıda bağımsız bir bilim dalı olarak üniversitelerde kürsüler elde ettiği bir dönemlerde Türkiye’nin ilk üniversitesi olan Daru’l-Fünûn’un muhtelif şubelerinde ders olarak okutulmuştur. Bu dönemde dinler tarihinin akademik anlamda bir bilim dalı hüviyeti kazandığını söylemek zor. Ahmed Midhat’tan M. Şemseddin’e kadar birçok isim bu bilim dalının yeni kurumsallaşan Türk üniversitesinde kendisine yer edinmesi için çabalar sarfetmişlerdir. Ama akademik bir bilim dalı hüviyetini kazanmak için Dinler Tarihi’nin Cumhuriyet sonrasını beklemek gerekecekti.

Cumhuriyetin ilk yıllarında Daru’l-fünûn’a davet edilen yabancı bilim adamları arasında George Dumézil (Mösyö Dömezil) (1898-1986) de vardır. 1925’de yeni Daru’l-fünûn’da Dinler Tarihi kürsüsünün başına getirilir. Oldukça genç yaşta böylesi bir görevin başına gelmeyi kendisi için bir onur kabul eder ve laik Cumhuriyete destek vermesi gerektiğini düşünür. Ancak gerçekte kendisinin de işe ihtiyacı vardır. Dil öğrenme konusunda olağanüstü yetenekli olan, daha dokuz yaşında Latince ve Grekçeyi öğrenen, gençliğinde Almanca, Farsça, Arapça, Slavca, Baltık ve Celtic dillerinin yanı sıra sankrist-çeyi de öğrenecek olan Dumézil yeni görevinde başarılı olmak için kısa sürede Türkçeyi (Osmanlı Türkçesini) öğrenir. Hatta Antropoloji Dergisinde yayınlanmış Türkçe makaleleri bile vardır.¹³ Hint – Avrupa mitolojisi üzerine

¹² M. Şemseddin Günaltay’ın bu iki makalesi ve “İslâm Öncesi Arabistan’da Aile” (Daru’l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası 4. Sayı), başlıklı makaleleri için bkz. Şemseddin Günaltay, *İslâm Öncesi Araplar ve Dinleri*, sad. M. Mahfuz Söylemez – Mustafa Hizmetli, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1997).

¹³ Dumézil’in *Türk Antropoloji Mecmuası*nda yayınlanan makaleleri: “Vurma Altının Beynelmilel Eski Bir İsmine Dair Bir Tekrar”, No:2, Mart 1926, ss. 25-

yoğunlaşan Dumézil, karşılaştırmalı mitoloji (comparative mythology) alanında eserler verir. Dil ve mitoloji arasında ciddi bir ilişki olduğunu düşünen Dumézil, özel olarak kelimelerin mitlerdeki kökenini araştırmaya koyulur. Türkiye’de kaldığı süre içinde Kafkas halklarıyla özel olarak da “Ubihça”¹⁴yla ilgilenen sadece Rusya’dan Türkiye’ye gelen göçmenler arasında konuşulan bu dil üzerindeki çalışmalarını Fransa’ya döndükten sonrada devam ettirir ve her yıl yaklaşık olarak iki ayını bu dili konuşan on kadar insanla geçirir. Sonunda da Ubihça’yı hem literatüre geçirir hem de sözlüğünü –George Charachidze ile birlikte- hazırlar. *Kafkas Mitolojisi*¹⁵ adlı eseri Türkçeye de çevrilen Dumézil, 1932’de İstanbul’dan ayrılır.¹⁶ İstanbul’da kaldığı süre içerisinde asistanlığını Hilmi Ömer (Budda) yapar. Bunun dışında doğrudan Türkiye’de dinler tarihi bilim dalının oluşmasında nedense çok fazla katkı sağlayamaz. Muhtemelen bunda o yıllarda Daru’l-fünûn’un ülkenin tek üniversitesi olması, yükseköğrenimin günümüzde olduğu kadar yaygınlaşmamış olması ve henüz dinler tarihine ciddi bir ilgi olmaması neden olarak gösterilebilir.

Dumézil’in gerek çalışmaları gerek çabası dinler tarihinin sadece “ötekini” anlama ve anlatma bilimi olmadığını, bazen ve hatta çoğu zaman ötekinin yaşamasını sağlama anlamında katkı sağladığını göstermesi bakımından da önemlidir. O, yaptığı araştırmalarla yüzyılı aşkın bir zamandır kendi vatanlarından uzak-

31; “Sibirya Hikayelerinde ‘Mani’ Dininin Bir Tesiri”, No:6, Mart 1928, ss. 15-18; “Bazı Esassız Katliamlara Dair”, No:4, Mart 1927, ss.36-44.

¹⁴ **Ubihça:** Karadeniz kıyılarında binlerce yıl önce doğmuş, insanlık tarihinin en eski dillerinden birisidir. Bu dil sadece bugünkü Sovyetler Birliği’nin yazıları oturulan yüksek yerleşim alanı Soçi bölgesinde konuşulurdu. Sessiz harfler açısından dünyanın en zengin dilidir. 2 sesliye karşılık 80 sessiz harf bulunur. Bu dilde aşağı yukarı 3000 civarında da sözcük vardır. Bu sayı yazılı belgesi bulunmayan bir dil için fazla sayılabilir. Bükümlü diller ailesindedir; yani sözcüklerin her küçük parçası bir anlam taşır. <http://www.bianet.org/bianet/kategori/kultur/12270/ubihca-nasil-kurtarildi> (29.10.2007).

¹⁵ George Dumézil, *Kafkas Mitolojisi*, çev. Musa Yaşar Sağlam, (İstanbul: Ayraç Yayınları, 2000).

¹⁶ John Lechte, *Fifty Key Contemporary Thinkers: From Structuralism to Postmodernity*, (Florence, USA: Routledge, 1994), ss.54-57; Bernant Sergent, “George Dumézil” tr. Chet Wiener, ss.1-27, <http://bibulus2.nexenservices.com/dumézil/pdf/biography.zip> (14.09.2007); C. Scott Littleton, “George Dumézil”, *Encyclopedia of Religion*, Lindsay Jones (ed.), (New York vd: Thomson Gale, 2005), Second Edition, c.4, ss.2518-2520.

larda diasporada yaşayan, kendi dillerini ve mitolojilerini bile unutma aşamasına geldikleri bir anda o topluluğun gerek dili ve gerekse mitolojisini/kültürünü kayda geçirerek artık ölümsüz olmasını sağlamıştır. Bu bağlamda Maniheizm ve Harranilik gibi artık müntesibi kalmamış bir takım inançların da literatürde yerini almasına dinler tarihçilerinin önemli katkıları olduğu aşikârdır. Bu ise dinler tarihi çalışmalarının kültürlerarası çatışmaları değil, kültürlerarası diyalog, işbirliği ve saygıyı artıracaklarını gösterir.

Dumézil’in Daru’l-fünûn ya da sonraki ismiyle İstanbul Üniversitesi’nde bulunduğu yıllarda onun muavinliğini (asistanlığını) yapan bir isim daha sonraki dinler tarihi çalışmalarında öne çıkar: Hilmi Ömer (Budda). İngiltere’de Sosyoloji ve Dinler Tarihi ihtisası yapmış olan Hilmi Ömer, araştırmalarında İslâm’ı diğer dinlerden üstün gösterme gibi bir kaygı taşımamakla birlikte zamanının popüler akımı olan pozitivizmin dine yaklaşımını da göstermez. O daha çok, dinler konusunda “açıklama” yanında zihni bir “anlamayı” da öngören Diltheyci bir yaklaşımı benimser.¹⁷ Budda’nın mukayeseli dinler tarihi tarzındaki makaleleri Daru’l-fünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuasında yayınlanır (1928-1932). Bu makalelerin bir kısmında Budda Sami dinlerindeki kurban geleneği mukayeseli olarak ele alırken diğer makalelerinde de Sümer inançlarının Babil, İbrani ve İslam dinleri üzerindeki etkilerini inceler. Budda’ya göre gerek Eski Ahitteki ve gerekse Kur’an’daki Nuh tufanının kaynağı olarak -Türk olduklarını iddia ettiği- Sümerlilere işaret eder.¹⁸ Bu düşüncenin dönemin genel kanaatini yansıttığını da belirtmeliyiz. Ünlü Sümerolog Samuel Noah Kramer’in Sümerlilere ilişkin yaptığı çalışmaların yanı sıra Türkiye’nin ilk Sümerologu olan Muazzez İlmiye Çığ’ın çalışmalarına bakılabilir. Çığ’da eserlerinde ısrarla Tevrat ve Kur’an’ın Sümer’deki kökenlerini göstermeye çalışmıştır.¹⁹ Budda, Daru’l-

¹⁷ Bekir Zakir Çoban, “Sunuş”, Hilmi Ömer Budda, *Kurban ve Tufan Üzerine Makaleler*, sad. Bekir Zakir Çoban, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2002), s.12.

¹⁸ Hilmi Ömer Budda, *Kurban ve Tufan Üzerine Makaleler*, sad. Bekir Zakir Çoban, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2002), s.109.

¹⁹ Bkz. Samuel Noah Kramer, *Tarih Sümer’de Başlar*, çev. Hamide Koyukan, (İstanbul: Kabcacı Yayınları, 1999); Muazzez İlmiye Çığ, *Kur’an İncil ve Tevrat’ın Sümer’deki Kökeni*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1995); Muazzez İlmiye Çığ, *Sümer Yazıları ve Arkeolojik Buluntulara Göre İbrahim Peygamber*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1997); Çığ’ın Atatürk döneminin genel kanaatiydi

fünûn'un kapatılması üzerine bir müddet İslâm İlimleri Enstitüsünde (1933-1936) doçent olarak çalışır. Burası kapatılınca lise-lerde felsefe öğretmenliği yapar. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi açılınca buraya dinler tarihi profesörü olarak atanır ve vefatına kadar görevini sürdürür. Budda'nın *Dinler Tarihi* (İstanbul: 1935) başlıklı bir genel dinler tarihi kitabının yanı sıra *İsa Meselesi* (İstanbul: 1931) ve *Çin Dinleri* (İstanbul, ty.) adlı küçük risaleleri de vardır.

Budda'nın eserinden sonra akademi dışı bir çaba olarak Ömer Rıza Doğrul'un *Yeryüzündeki Dinler Tarihi*, (İstanbul: Yedi Gün Neşriyat, 1938; geliştirilmiş baskısı İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1947) kitabı öne çıkar. İptidai dinlerden başlama geleneğini sürdüren Doğrul, Budizm'e kadar birçok dini ele alan tam bir dinler tarihi kitabı hazırlama iddiasındadır.

Ankara İlahiyat Fakültesi'nin açılışı birçok alanda olduğu gibi dinler tarihi alanı açısından da bir dönüm noktasıdır. Cumhuriyet sonrası George Dumézil'le başlayan –kısmen de olsa- akademik çalışmalar üniversite reformu (1933) sırasında İlahiyat Fakültesinin de kapatılmasıyla akamete uğramışsa da Ankara'da yeniden canlanma imkanı bulmuştur. Fakültenin ilk hocalarından olan Prof. Dr. Hilmi Ömer Budda 1949 – 1952 yılları arasında bu görevinde kalmıştır. Bir müddet dinler tarihi kürsüsünde Prof. Dr. Mehmet Karasan (1952-1954) kalmış olsa da daha sonra bu göreve Prof. Dr. Annemarie Schimmel getirilir. 1954 – 1959 yılları arasında bu görevde kalan Schimmel'in ders notlarından oluşan *Dinler Tarihine Giriş* (Ankara: A.Ü.İ.F.Yayınları, 1955) kitabı sonradan da yapılan baskılarıyla günümüze kadar güncelliğini koruyan önemli kitaplardan birisi olmuştur. Bir İslâm ülkesinde bulunmanın verdiği saygıdan ötürü kitaba İslâm bölümünü koymayan Schimmel, ağırlıklı olarak Hristiyanlığı ele alır. Fakat Schimmel, aslında iyi bir İslâm araştırmacısıdır. Heiler'in din fenomenolojisinin iyi bir takipçisi olan Schimmel'in gerek fenomenolojik alanla ilgili yapmış olduğu *Sayıların Gizemi, Tan-*

diye nitelendirdiği Sümerlilerin Orta Asya'dan göçen bir Türk boyu olduğu şeklindeki -Kramer'in de aynı kanaatte olduğunu söylüyor- düşünceyle ilgili olarak bkz. Muazzez İlmiye Çığ, "Sümer Dili ile Türk Dili Karşılaştırması", *Tarihten Bir Kesit Etruskler Kongresi* (Bodrum: 27.05.2007), <http://muazzezciig.blogcu.com/> (06.11.2007).

rı’nın Yeryüzündeki İşaretleri, *Ruhum Bir Kadındır*²⁰ gibi eserleri gerekse İslâm tasavvufuna ve Mevlânâ üzerine yapmış olduğu araştırmalar genel dinler tarihi çalışmaları açısından çok ciddi katkılar sağlamıştır. Ayrıca Schimmel’in, batıdaki İslâm fobisinin ortadan kaldırılmasına katkı sağladığı da unutulmamalıdır. 1980 – 1990 yılları arasında Uluslararası Dinler Tarihi Derneği (IAHR)’nin başkanlığını da yürüten Schimmel, Türk dinler tarihine önemli bir ismi kazandırmıştır. 1955 yılında dinler tarihi asistanlığı sınavını ikinci kez kazanan Hikmet Tanyu Schimmel’in asistanı olacak ve “Ankara ve Çevresinde Adak ve Adak Yerleri” (1959) isimli fenomenolojik çalışmasıyla ilk dinler tarihi doktoru unvanını alacaktır. Çoğunlukla mukayeseli fenomenoloji sahasında eserler veren ve yine çoğunlukla doğrudan Türk kültür ve tarihiyle ilgili konulara ağırlık veren Tanyu’nun çalışmalarından bazıları şunlardır: “*Türkler’de Taşla İlgili İnançlar*” (1966 Doç. Tezi); “*Tevfik Fikret ve Din*” (1972); “*Yehova Şahitleri*” (1973); “*Dinler Tarihi Araştırmaları*” (1973); “*Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler I-II*” (1976); “*Türklerin Dini Tarihçesi*” (1978)²¹.

²⁰ Schimmel’in Türkçe’ye de çevrilen bu eserleri: *Sayıların Gizemi*, çev: Mustafa Küpüşoğlu, (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2000); *Tanrı’nın Yeryüzündeki İşaretleri*, çev: Ekrem Demirli, (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2004); *Ruhum Bir Kadındır*, çev: Ömer Enis Akbulut, (İstanbul: İz Yayıncılık, 1999). Türkçedeki diğer eserleri: *Ben Rüzgarım Sen Ateş / Mevlana Celaleddin Rumi / Büyük Mutasavvıfın Hayatı ve Eseri*, çev: Senail Özkan, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1999); *Tasavvufun Boyutları*, (İstanbul: Kırkambar, 2000); *İslamın Mistik Boyutları*, çev: Ergun Kocabıyık, (İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2001); *Aşk Mevlana ve Mistisizm*, çev: Senail Özkan, (İstanbul: Kırkambar Yayınları, 2002); *Çağın Mevlana’sı / Muhammed İkbal*, çev: Senai Özkan, (İstanbul, Kırkambar Yayınları, 2001); *Yunus Emre İle Yollarda*, çev. Senai Özkan, (İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1999).

²¹ Hikmet Tanyu’nun düşünce dünyası ve çalışmalarına ilişkin detaylı bilgi için bkz. Abdurrahman Küçük, “Prof.Dr. Hikmet Tanyu’nun Hayatı, Eserleri ve Fikirleri”, *Dinler Tarihi Araştırmaları I*, (Ankara: Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 1998), ss.41-51; Harun Güngör, “Dinler Tarihçisi Olarak Prof. Dr. Hikmet Tanyu ve Türk Dini Tarihi Çalışmalarına Katkısı” *Dinler Tarihi Araştırmaları I*, ss.53-61; Baki Adam, “Prof. Dr. Hikmet Tanyu’dan Günümüze Dinler Tarihi Çalışmaları”, *Dinler Tarihi Araştırmaları I*, ss.63-72; Mustafa Alıcı, “Dinler Tarihine İlk Modern Türk Katkısı Hikmet Tanyu (1918-1992)’nın Etnografik Fenomenolojisinin Temelleri”, *Dini Araştırmalar*, c.9, s.26, ss.123-154; Abdurrahman Küçük, “Prof. Dr. Hikmet Tanyu’nun Hayatı, Eserleri ve Fikirleri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, yıl: 1997, sayı: XXXVI, 499- 508;

Hikmet Tanyu'ya kadar yukarıda ismini saydığımız bilim adamları şöyle ya da böyle dinler tarihi alanıyla ilgili eserler vermesine karşın Tanyu onlardan farklı olarak birçok öğrenci yetiştirerek kendi öğrencilerinden oluşan bilimsel bir ekol oluşturmuştur. Ankara İlahiyat Fakültesinde onun doğrudan öğrencisi olarak yetişen bu bilim adamlarının yanı sıra doğrudan öğrencisi olmamakla birlikte çalışmalarını doktora sonrası çalışmalarını onunla birlikte sürdüren Ekrem Sarıkçıoğlu gibi isimlerin Türkiye'nin ilk çekirdek Dinler Tarihçileri olarak yetişmelerini sağlamıştır. İlk yetişen öğrencilerde farklı fakültelerde görev alarak günümüzde sayıları doksana yaklaşan akademisyenin yetişmesini sağlamışlardır.

Tanyu'nun yaptırdığı çalışmalara baktığımızda ilk başlarda daha özel ve büyük oranda Türk Dini Tarihi'ne indirgenmiş çalışmalar dikkat çekmekle birlikte yine onun sonraki çalışmalarda bu özelden genele doğru bir açılım sergilediği de görülmektedir. Tanyu Hoca'nın yaptırdığı çalışmalara örnek olarak şunları verebiliriz: *Hazar ve Karay Türkleri* (Şaban Kuzgun), *Gagauzların Dini İnanışları Üzerine Bir İnceleme* (Harun Güngör), *Sabatay Sevi ve Cemaati Üzerine Bir Araştırma* (Abdurrahman Küçük), *Fener Patrikhanesi ve Türkiye* (M. Süreyya Şahin), *Eski Türklerde Şamanlıkla İlgili İnançlar* (M. Turan Özdemir), *Biruni'ye göre Dinler ve İslam Dini* (Günay Tümer [Ö. 22 Ağustos 1995]), *Dinler Tarihi Açısından Şehristani ve el-Milel ve'n-Nihal* (Ömer Faruk Harman), *İlahi Dinlerde Şeytan* (Mehmet Aydın), *İlahi Dinlerde Dua* (Osman Cilacı), *Pali Kaynaklarına Göre Budizm* (Cenap Yakar) ve *Totemizmin Mahiyeti Üzerine Bir Araştırma* (Ali Galip Erdican) gibi doktora tezlerinin yanı sıra Günay Tümer'in *Hristiyan ve İslam Dinlerinde Meryem*, Mehmet Aydın'ın *Müslümanların Hristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları* ile Ekrem Sarıkçıoğlu'nun *Dinlerde Mehdi İncancı ve Tasavvurları* gibi doçentlik tezlerine de danışmanlık yapmıştır.²²

Tanyu sonrasında dinler tarihi çalışmaları hepsinin isimlerini burada tek tek sayamayacağımız ve ayrı bir bibliyografya çalışmasının konusu olacak kadar çeşitlilik kazanarak artmaya devam etmiştir.²³ Gerek çalışmaların ve gerekse akademisyenlerin

²² Adam, "Prof. Dr. Hikmet Tanyu'dan Günümüze Dinler Tarihi Çalışmaları", ss.65-66; Alıcı, "Dinler Tarihine İlk Modern Türk Katkısı Hikmet Tanyu..." ss.127-128.

²³ Bibliyografya örnekleri için lütfen makalenin sonuna bakınız.

sayısının artması Dinler Tarihçilerinin işbirliğini ve koordinasyonunu zorunlu kılmıştır. Türkiye’de dinler tarihinin geldiği noktayı, problemleri, akademisyenlerin karşılaştıkları güçlükleri tartışmak ve yardımlaşmayı sağlamak amacıyla ilk olarak Ekrem Sarıkçıoğlu’nun öncülüğünde Samsun’da 24-25 Eylül 1992 tarihlerinde “Türkiye 1. Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu” düzenlenir. Bu sempozyumda sunulan tebliğlerde ve yapılan müzakerelerde dinler tarihinin Türkiye’de geldiği nokta ortaya konulur, o zamana kadar yapılmış olan tezlerin (Mustafa Erdem, “Türkiye’de Dinler Tarihi Üzerine Yapılmış Tezler”) yanı sıra yapılacak olan tezlere dönük düşünceler (Abdurrahman Küçük, “Türkiye’de Dinler Tarihi Sahasında Yapılacak Çalışmalar Üzerine Düşünceler”) tartışılır.²⁴ Bu sempozyum sonrasında arayış Abdurrahman Küçük önderliğinde 1994’de kurulan akademik nitelikli bir dernekle noktalanır. Türk Dinler Tarihçileri arasında birlik, iletişim ve dayanışmayı sağlamak amacıyla kurulan Türkiye Dinler Tarihi Derneği (TÜDTAD), kuruluşundan bu yana ulusal ve uluslar arası düzeyde bilimsel toplantılar gerçekleştirmekte, bu toplantılarda sunulan bildirileri “Dinler Tarihi Araştırmaları” adıyla periyodik olarak yayınlamaktadır. 2004 yılında Avrupa Dinler Tarihi Derneği’ne (EASR), 2005 yılında da Uluslar arası Dinler Tarihi Derneği’ne (IAHR) üye olan Türkiye Dinler Tarihi Derneği tarafından şimdiye kadar düzenlenen sempozyumlar şunlardır: *Türkiye II. Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu, Ankara, 08-09 Kasım 1996 (Dinler Tarihi Araştırmaları I, Ankara: 1998); Dinler Tarihi Açısından Din ve Din Anlayışı Sempozyumu, Konya, 20-21 Kasım 1998 (Dinler Tarihi Araştırmaları II, Ankara: 2000); 2000. Yılında Hristiyanlık Dünü Bugünü ve Yarını Sempozyumu, Ankara, 9-10 Haziran 2001 (Dinler Tarihi Araştırmaları III, Ankara: 2002); Müslümanların Diğer Din Mensuplarıyla İlişkilerinde Temel Yaklaşımlar Sempozyumu, Ankara 1-2 Kasım 2003 (Dinler Tarihi Araştırmaları IV, Ankara: 2004), Dinler Tarihçileri Gözüyle Türkiye’de Misyonerlik Sempozyumu, Ankara, 1-2 Ekim 2005 Dinler Tarihi Araştırmaları V, Ankara: 2006) ve son olarak 22-23 Ekim 2007’de yine Ankara’da düzenlenen TÜDTAD-IAHR Özel Konferansı: Sekülerleşme ve Dinî Canlanma, başlıklı sem-*

²⁴ Sempozyum ve sunulan tebliğlere ilişkin olarak bkz. *Türkiye 1. Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu (24-25 Eylül 1992)*, (Samsun: O.M.Ü.İ.F. ve Samsun ilim Yayıma ve Eğitim Vakfı, 1993).

pozyum. Son sempozyumun Uluslararası Dinler Tarihi Derneği (IAHR)'yle ortak düzenlenmesi Türk Dinler Tarihi çalışmalarının geldiği noktayı göstermesi bakımından da anlamlıdır.

Abdurrahman Küçük, Türkiye 1. Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumunda sunduğu tebliğinde dinler tarihi alanında yapılması tavsiye olunan araştırma/tez konularını şöyle sıralar:

1. Türkiye ve Türk Dünyasıyla ilgili olarak
2. Yaşayan Dinlerle ilgili olarak,
3. Ölü Dinler ve Onlara Yönelik Olarak yapılan araştırmalardan ortaya çıkan bilgi ve belgelerle ilgili olarak,
4. Karşılaştırmalar ve Fenomenolojik Yaklaşımlar,
5. Semboller ve Simgeler,
6. Destan ve Efsaneler,
7. Şiirlerdeki Dini Motifler,
8. Türk Büyüklerinin Eserlerinde Din ve Dinler,
9. Dinlerarası Diyalog.

Küçük, söz konusu tebliğinde bu ana başlıkların alt konularını da tek tek sıralar. Sonraki dönemlerde yapılan çalışmalarda çizilen bu ana çerçevenin büyük oranda korunduğu görülmektedir.

Yaşayan dinlerle ilgili olarak yapılan çalışmalarda gittikçe artan bir sayı görülmekle birlikte Hristiyanlık ve Yahudilik üzerinde bir yoğunlaşma olduğu görülmektedir. Bu çalışmaların bir kısmı Yahudilik ve Hristiyanlığın teolojik problemlerine ve o dinleri daha iyi olarak kendi kaynaklarından tanımaya dönük çalışmalarken bir kısmı da yine Yahudi ve Hristiyan grup ve akımların Türk ve Müslümanlarla ilişkileri üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu bağlamda Abdurrahman Küçük'ün "*Dönmeler Tarihi*" (Ankara: Rehber Yay., 1990)²⁵; Baki Adam'ın "*Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*" (Ankara: Seba Yay. 1997); Şinasi Gündüz'ün "*Pavlus: Hristiyanlığın Mimarı*" (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001); Mahmut Aydın'ın "*Tarihsel İsa: Tarihin İsa'sından İmanın Mesih'ine*" (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002) ve "*İsa Tanrı mı? İnsan mı?*" (İstanbul: İz Yayıncılık, 2002); Ali Rafet Özkan, *Fundamentalist Hristiyanlık* (İstanbul: Alperen Yay. 2002); Ali

²⁵ Abdurrahman Küçük'ün "*Sebatay Sevi ve Cemaati Hakkında Bir Araştırma*" (1978) başlıklı doktora tezinin geliştirilmiş baskısıdır.

Erbaş, “*Hristiyan Ayinleri (Sakramentler)*” (İstanbul: Nûn Yay. 1998) gibi çalışmaları örnek olarak verebiliriz.²⁶ Dinler Tarihi çalışmalarının Yahudilik ve Hristiyanlıkla daha fazla ilgili olmasının en önemli nedeni bu iki dinsel geleneğin İslam’la daha Hz. Peygamber döneminden itibaren son derece yakın bir ilişki içinde olmasından kaynaklanmaktadır. Kur’an’da zikri geçen zaman zaman eleştiri ya da olumlu ifadelerle bu dinsel geleneklerin mensuplarına hitap edilmiş olması Müslümanların doğal olarak kendilerini Hinduizm, Budizm gibi uzak doğu dinlerine nazaran Hristiyanlık ve Yahudiliğe yakın addetmelerinden kaynaklanmaktadır. Tabi bir de buna Baki Adam’ın ifadesiyle Türkiye’de dinler tarihinin İlahiyat fakültelerinde yer alması sebep olarak gösterilebilir. Zira Yahudilik ve Hristiyanlık dışındaki diğer dinler ve dini sistemler İslamî bilimleri doğrudan ilgilendirmedikleri için bu dinler üzerinde çalışmak gereksiz bir lüks gibi algılanmaktadır.²⁷ Diğer dinsel geleneklere nazaran Yahudilik ve Hristiyanlık hakkında literatürün fazlalığı, kolay ulaşım, İslami kaynaklardan da onlara ilişkin atıflar ya da değerlendirmeler bulma imkânı da bir diğer sebep olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine bazı ilahiyat fakültelerindeki yöneticilerin dinler tarihçilerinin diğer dinler ve özellikle mensubu kalmayan ölü dinler hakkındaki çalışmalarını ötekine meşruiyet kazandırma çabası olarak görmelerinin doğurduğu sorunları da eklemeliyiz. Dolayısıyla bu sebepler doğal olarak araştırmacıları öncelikle bu dinlerle ilgilenmeye sevk etmektedir.

Ancak bütün bunlar dinler tarihçilerinin Yahudilik ve Hristiyanlık dışındaki dinlerden uzak durdukları anlamına gelmez. Bu bağlamda Şinasi Gündüz’ün İngilizce ve Arapça olarak da yayınlanan ve Sâbiiler/Mandenler tarafından da adeta bir başucu kitabı kabul edilen, *Sâbiiler, Son Gnostikler* (Ankara: Vadi Yayınları, 1995)²⁸ adlı çalışmasından; Ali İhsan Yitik’in objektifliği baki-

²⁶ Yahudilik ve Hristiyanlığa dair kitaplar sadece bunlardan ibaret değildir. Gerek Hristiyanlık ve Yahudilikle ilgili gerekse diğer dinlerle ilgili yüzlerce çalışmayı tek tek burada zikretmek bu çalışmanın hacmi bakımından zor olacaktır. Bu ayrı bir bibliyografya çalışmasının konusu yapılabilir.

²⁷ Adam, “Prof. Dr. Hikmet Tanyu’dan Günümüze Dinler Tarihi Çalışmaları”, s.68.

²⁸ Bu çalışma Şinasi Gündüz’ün doktora çalışmasını esas alarak kaleme aldığı bir çalışması olup aynı konuya ilişkin doktora tezi *The Knowledge of Life. The Origins and Early History of the Mandaeans and Their Relation to the*

mından yerli Hindu gruplarca olumlu karşılanan *Hint Kökenli Dinlerde Karma İnancı ve Tenasüh İnancıyla İlişkisi* (İstanbul: Ruh Madde Yay. 1996) ve *Hint Dinleri* (İzmir: İzmir İlahiyat Fak. Vak.Yay. 2006) isimli eserlerinden ve Ahmet Güç'ün, *Satanizm* (İstanbul: Alfa Yay. 1999); Fuat Aydın'ın, "*Hint Dini Düşüncesinde İnsanın Özgürlük Arayışı*" (İstanbul: Ataç Yay. 2006); İbrahim Sümer'in "*Lotus'un İçindeki İnci –Lamaizmle Nirvanaya Yolculuk-*" (İstanbul: Karakutu Yay. 2001) adlı eserlerinden söz edebiliriz.

Dinler tarihçilerinin yoğunlaştıkları bir diğer konu/problemde dinlerarası diyalog konusudur. II. Vatikan konsili sonrasında Katoloki kilisesinin başlattığı diyalog çabası zorunlu olarak Müslüman bilim adamlarının konuya eğilmelerini gerektirmiştir. Bu bakımdan Mehmet Aydın, "*Müslümanların Hristiyanlığa Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları*" (Konya: 1989); Mahmut Aydın, "Monologdan Diyaloga –Çağdaş Hristiyan Düşüncesinde Hristiyan Müslüman İlişkileri- (Ankara: Ankara Okulu Yay. 2001)²⁹; Ali İsra Güngör, "*Vatikan Misyon ve Diyalog*", Ankara: Alperen 2. Baskı 2002); Kadir Albayrak, "*Başlamayan Diyalog*" (Adana: Nobel Kit. 2004); Mustafa Alıcı, "*Müslüman Hristiyan Diyalogu*" (İstanbul: İz Yay., 2005); Mehmet Soyhun, "*Hristiyan-İslam Münasebetleri ve Dokümantasyon Merkezinin 'CİBEDO' Tarihi ve Kültürel Faaliyetleri*" (Y.L. Dan. Mehmet Aydın, Konya: 2001).

Karşılaştırmalar ve fenomenolojik yaklaşımlar bilindiği üzere dinler tarihinin en önemli dallarından birisini oluşturmaktadır. Hatta bazı bilim adamlarına göre din fenomenolojisi bağımsız bir disiplindir. Dinsel fenomenleri onların tarihlerini göz ardı ederek yapısal formalarını inceleyen bu disiplin zorunlu olarak karşılaştırmalar yapmakta olduğundan kimilerine göre aynı zamanda Mukayeseli Dinler Tarihi (Comparative History of Religions) anlamına gelmektedir.³⁰ Türk Dinler Tarihçileri Ahmed Midhat

Sabians of the Qur'an and to the Harranians, Oxford University Press 1994 ve Arapça çevirisi için bkz. *Ma'rifah al-Hayât: Dirâsât Havle Asli's-Sâbiyeti'l-Mandaiyyîn ve Târihihim ve Alakâtihim bi Sâbiyeti'l-Kur'ân ve Harrâniyyîn*, çev. Sa'dî al-Sa'dî, Angered-Sweden: Merkezü'l-Harfi'-Arabi 1996.

²⁹ Mahmut Aydın, *Modern Chrisitan Western Theological Understandings of Muslims Since the Second Vatican Council*, (Washington: The Council for Research in Values and Philosophy, 2002).

³⁰ Din fenomenolojisiyle ilgili geniş bilgi için bkz. Douglas Allen, "Phenomenology of Religion", *Encyclopedia of Religion*, Lindsay Jones (ed.), (New York: Thomson-Gale, Macmillian Refence USA, 2005), ss.7086-7101;

Efendi’den beri din fenomenologlarıyla ve din fenomenolojisiyle yakından ilgili olmuşlardır. Din fenomenolojisinin ilk isimlerinden olan P.D. Chantepie de la Saussaye (1848-1920)’yle Ahmed Midhat Efendi’nin özel olarak ilgi gösterdiğinden yukarıda söz etmiştik. Onun dışında Rudolf Otto (1869-1937), Raffaele Pettazzoni (1883-1956), Mircea Eliade (1907-1986), Ninian Smart (1927-2001), Annemarie Schimmel ve Jacques Waardenburg (1930-) gibi isimlerin Türk Dinler Tarihçileri üzerinde etkisi olduğu yadsınamaz. Nitekim fenomenolojiye gösterilen ilgi özellikle Hikmet Tanyu’nun eserlerinde dikkat çekici bir şekilde görülmektedir. Tanyu’nun yukarıda saydığımız eserlerinin dışında danışmanlık yaptığı tezlerde de fenomenolojiye/mukayeseli dinler tarihine özel önem verdiği görülmektedir. Mehmet Aydın’ın “*İlahi Dinlerde Şeytan*” ve Osman Cilacı’nın “*İlahi Dinlerde Dua*”³¹ gibi doktora tezleri ile Günay Tümer’in “*Hristiyan ve İslâm Dinlerinde Meryem* (Ankara, 1996)” ve Ekrem Sarıkçıoğlu’nun “*Dinlerde Mehdi Tasavvurları* (Samsun: Sidre, 1997)”³² isimli doçentlik çalışmaları örnek olarak verilebilir. Bunlara ilaveten Ş. Gündüz, E.Sarıkçıoğlu ve Y. Ünal, *Dinlerde Yükseliş Motifleri* (Ankara 1996); Günay Tümer, *Hristiyanlık’ta ve İslâm’da Hz. Meryem* (Ankara 1996); Mustafa Erdem, *Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâm’da Hz. Adem* (Ankara 1996); Ahmet Güç, *Dinlerde Mabed ve İbadet* (Bursa 1999); Ali Erbaş, “*İlahi Dinlerde Melek*” (İstanbul 1998); Ali Rafet Özkan, “*Dinlerde Kurban Kültü*” (Ankara 2003); Mehmet Katar, “*Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâm’da Tövbe*” (Ankara 1997); Asife Ünal, “*Yahudilik Hristiyanlık ve İslâm’da Evlilik*” (Ankara 1998) ve Ahmet Güç, “*Çeşitli Dinlerde ve İslâm’da Kurban*” (İstanbul, 2003) adlı eserleri sayılabilir. Bu eserlerin dışında din fenomenolojisine ilişkin müstakil ve fenomenolojik metodolojiyi esas alan eserlerde bulunmaktadır: Mustafa Ünal’ın *Din Fenomenolojisi – Tarihçe Yöntem Uygulama-* (Kayseri: 1999) ve Ekrem Sarıkçıoğlu’nun *Din Fenomenolojisi -Dinlerin Mahiyeti ve Tezahür Şekilleri-* (Isparta: 2002).

Mustafa Alıcı, “Kutsal’a Giden Yol: Dinler Tarihi’nde Bir Metodolojik Yaklaşım veya Bir Bilim Olarak Din Fenomenolojisi” *Dinbilimleri*, c.4, s.3, Temmuz-Eylül 2005, ss.73-120.

³¹ Osman Cilacı’nın fenomenolojiye ilişkin bu tezinin dışında *İlahi Dinlerde Cennet İnancı*, (İstanbul: Beyan Yay. 1995); Osman Cilacı, “*İlahi Dinlerde Oruç Hac ve Kurban*” (İzmir 1980).

³² Bu çalışma, doçentlik takdim tezidir.

Sembolizm ve mitoloji yeni yeni çalışılan konular arasında gelmektedir. Galip Atasagun, *İlahi Dinlerde Dini Semboller* (Konya 2002); Cengiz Batuk, *Tarihin Sonunu Beklemek -Ortadoğu Dinlerinde Eskatoloji Mitosları-* (İstanbul: İz Yay. 2003) ve *Mitoloji ve Tarihsellik –Hristiyanlığın Asli Günah Mitinin Tarihsel Dönüşümü-* (İstanbul: İz Yay. 2006); Emir Kuşçu, *Mitoloji ve Varoluş –Rudolf Bultmann’ın Mitolojiden Arındırma Yöntemini Yeniden Düşünmek-*, (Ankara: Ankara Okulu Yay. 2007); M. Zafer İnanlar, “*Din-Mitos İlişkisi –Dinin Kökenine Dair Bir İnceleme-* (Y.L.Tezi, Ankara: 2002); Mehmet Şahin, *Andrew Lang’ın Eserlerinde Din ve Yüce Tanrı İnancı*, (Konya: S.Ü.S.B.E. Dok.Tezi, 2002); Ayşe Tahtalıoğlu, *Mitoslarda Ölüm Motifleri*, (Ankara: A.Ü.S.B.E. Y.L.Tezi, 2001) ve Şaban Bilgin, *Kutsal Kitaplarda Mitolojik Unsurlar*, (Erzurum: Ata.Ü.S.B.E. Y.L.Tezi, 2002) örnek olarak verebiliriz. Türkiye’de mitoloji konusundaki çalışmalar daha çok ilahiyat dışındaki fakültelerde özellikle edebiyat, sanat tarihi, arkeoloji, filoloji ve tarih gibi bölümlerde yürütülmektedir. Bu çalışmaların birçoğu doğrudan dinler tarihinin kapsamının dışında olmakla birlikte ele aldıkları konular ve kullandıkları materyallerin büyük çoğunluğunun dinsel olması nedeniyle dinler tarihine katkı sağlayan çalışmalar olarak görülmelidir. Bu bağlamda Dursun Ali Tökel’in *Divan Şiirinde Mitolojik Unsurlar: Şahıslar Mitolojisi*, (Ankara: Akçağ, 2000), önemli bir eser olarak görülebilir. Zira Küçük’ün yapılmasını önerdiği dinler tarihi çalışmalarından birisi de şiirlerdeki/edebi eserlerdeki dini motiflerdir. Verdiğimiz bir örneğe karşın ilahiyat dışı alanlarda bu konuda yapılmış birçok çalışma vardır. Ancak bu dinler tarihçilerinin de bu konuyla ilgilenmedikleri anlamına gelmiyor. Nitekim, Konya, Kayseri ve Elazığ’da yapılan tezler buna örnek teşkil etmektedir: Gül Özer’in, *Mevlana Celaleddin-i Rumi’nin Mesnevi’sindeki Dini Motiflerin Tesbiti ve Değerlendirilmesi*, (Elazığ: F.Ü.S.B.E. Y.L.Tezi, Dan. Davut Kılıç, 2002) teziyle ; Numan Durak Aksoy, *Türk Yaratılış ve Türeyiş Destanları ve Dini Motifler* (Kayseri: E.Ü.S.B.E. Y.L.Tezi Dan. Şaban Kuzgun, 1993); Adem Tutar, *Dede Korkut Kitabında Dini Motifler*, (Kayseri: E.Ü.S.B.E. Y.L.Tezi, Dan. Harun Güngör, 1992).

Bütün bu çalışmaların dışında genç araştırmacılara ve dinler tarihi ile ilgili kitapları okuyan insanlara yardımcı olmak üzere ansiklopedik tarzdaki sözlük çalışmaları Şinasi Gündüz’ün *Din ve İnanç Terimleri Sözlüğü*, (Ankara: Vadi Yayınları, 1998) ve

Mehmet Aydın’ın *Ansiklopedik Dinler Tarihi Sözlüğü*, (Konya: Nüve Kültür Merkezi, 2005) yapılmıştır.

Gerek ders kitabı olarak ve gerekse dinler tarihi araştırmalarındaki birikimleri yansıtan genel dinler tarihi eserleri hazırlamak bir gelenek olmuştur. Annemarie Schimmel’in *Dinler Tarihi’ne Giriş* adlı eserinden sonra dikkat çeken çalışmalar Mehmet Taplamacıoğlu, *Karşılaştırmalı Dinler Tarihi* (Ankara: 1966) ve H. Gazi Yurdaydın – Mehmet Dağ, *Dinler Tarihi*, (Ankara: 1978) adlı çalışmalardır. Doğrudan dinler tarihçi olmayan bu bilim adamları tarafından hazırlanan eserler sonrasında ilk dikkat çeken çalışma Ekrem Sarıkçıoğlu’nun *Başlangıcından Günümüze Dinler Tarihi* (İstanbul: 1983) adlı eseridir. Sonraki yıllarda kitabını her yeni baskısında ilavelerle geliştiren Sarıkçıoğlu, Mısır dini ve Gnostik dinler gibi bölümleri de kendi yazmak yerine konunun uzmanlarına yazdırmayı tercih ederek farklı açılımlar sağlamıştır. 80’li yıllardaki bir diğer çalışmada bir çok fakültede ders kitabı olarak da okutulan Abdurrahman Küçük ve Günay Tümer’in ortak çalışması olan *Dinler Tarihi* (Ankara: 1988)’dir. Bu eserinde sonraki baskılarında geliştirildiğini görüyoruz. Bunların dışında daha dar kapsamlı olarak hazırlanan diğer çalışmalar ise şunlardır: Mehmet Aydın, *Dinler Tarihine Giriş* (Konya: Dini ilimler Yayınları 1996); Osman Cilacı “*Günümüz Dünya Dinleri*” (Ankara: DİB, 1995). Genel dinler tarihi kitapları grubundaki son çalışma Şinasi Gündüz’ün editörlüğünde Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından hazırlatılan *Yaşayan Dünya Dinleri* (Ankara: DİB Yay. 2006) adlı çalışmadır. Muhatap kitlesi olarak öncelikle diyanetin yurtiçi ve yurtdışındaki personelinin seçildiği bu eserin akademik çalışmanın ciddiyetini muhafaza ederek sıradan halka hitap edebilme başarısını da yakaladığını söylemeliyiz. Eser, aynı zamanda dinler tarihi araştırmalarının geldiği noktayı göstermesi açısından da kayda değerdir. Zira eserin her bir bölümü o alanda uzmanlaşmış, o alanla ilgili araştırmalar yapmış bilim adamları tarafından yazılmıştır.

Osmanlı’nın son döneminde Edebiyat ve İlahiyat fakültelerinde yolculuğuna başlayan dinler tarihi disiplini Cumhuriyetle birlikte tamamen İlahiyat fakülteleri bünyesindeki bir disiplin haline gelmiştir. Bugün geldiği nokta itibarıyla gittikçe popülaritesini artıran dinler tarihi, gelecekte daha da büyüyeceğinin sinyallerini vermektedir. Ankara ve İstanbul İlahiyat fakülteleri bünyesinde

açılan Dünya Dinleri Bölümü gelecekte dinler tarihinin İlahiyat fakültelerinde sadece bir anabilim dalı olmanın ötesine geçerek bağımsız bir bölüm olacağının en önemli göstergesi. Böylelikle disiplin içerisinde çalışılan bir çok konu artık birer bilim dalı haline gelecektir. Ankara İlahiyat Fakültesindeki Dünya Dinleri Bölümü üç anabilim dalından oluşmaktadır: i) Hristiyanlık Araştırmaları Anabilim Dalı, ii) Yahudilik Araştırmaları Anabilim Dalı, iii) Hint ve Uzak Doğu Dinleri Araştırmaları Anabilim Dalı.

Bütün bunlarla birlikte dinler tarihi çalışmalarının sadece İlahiyat Fakültelerindekilerle sınırlı olduğunu söylemek yanlış olur. Dinler Tarihi bilim dalı kapsamında olmamakla birlikte gerek akademisyenlerden ve gerekse üniversite dışından dinler tarihi çalışmalarına ciddi katkılar sağlanmaktadır. Bunlar arasında önemli bir yeri tercüme eserler tutmaktadır. Özellikle mitoloji, uzak doğu dinleri, Hristiyanlık ve Yahudilik gibi dinlerin kendi literatürlerinin yanı sıra Kızıldeler, Mayalar, İnkalar, Afrika Dinleri, ilkel kabile dinleri, sır dinleri gibi pek çok alanda yayınlanan çok sayıda tercüme eser görülmektedir. Ne var ki bu eserlerin bir kısmı hiçbir akademik ciddiyete sahip olmadığı gibi dinler hakkında doğru bilgiler vermekten de uzaktırlar. Bu eserlerin bir kısmı doğrudan Türk ve Müslüman okurun din hakkındaki genel kanaatlerini etkilemek ve daha çok İslam hakkında şüpheler uyandırmaya dönük çalışmalardır.³³ Bunların yanı sıra çok ciddi tercüme eserlerle de karşı karşıyayız. Bu bağlamda modern dinler tarihinin en önemli isimlerinden birisi olan Eliade'nin neredeyse kitaplarının tamamının çevrildiğini görüyoruz. Eliade'nin kitaplarının dışında dikkat çeken önemli çevirilere J. Wach'ın *Dinler Tarihi*, çev. F. Aydın, (İstanbul: Ataç Yay., 2004); Karen Armstrong, *Tanrı'nın Tarihi, İbrahim'den Günümüze 4000 Yıllık Tanrı Arayışı*, çev. H. Koyukan, (İstanbul: Ayraç Yay. 1999). Bütün çeviri eserleri burada zikretmek oldukça zor. Çeviri eserlerinde eskiye nazaran daha ciddi olarak çevirildiğini ve özellikle batıdaki dinler tarihi alanındaki birçok çalışma bizzat dinler tarihçi akademisyenler tarafından çevrililmektedir. Bu tarz çevirilerin ço-

³³ Örneğin kendilerini metapsişik – ezoterik kültüre bağlı bir yayınevi olarak nitelendiren “Sınır Ötesi Yayınları”nın yayınladığı kitaplar: Ergun Candan, *Antik Mısır Sırları*, (İstanbul: 2005); *Son Üç Peygamber*, (2000); Jo Durden Smith, *Budizm'in Gizli Öğretisi*, (2006); Adrian G. Gilbert, *Maya Kehanetleri*, (2003); Pamela Ball, *Tao'nun Gizli Öğretisi*, (2007) gibi.

ğunda sanki eser telif ediliyormuşçasına ciddiye gösterilmektedir.

Çevirilerin dışında dinler tarihine ciddi telif katkıları da yapılmıştır. Bu minvaldeki eserlere Asaf Halet Çelebi (1907-1958)’nin *Pali Metinlerine Göre Gotama Buddha*, (İstanbul: 1946) ve Cemil Meriç’in Hint Dinlerine ilişkin değerlendirmelerini içeren *Bir Dünyanın Eşiğinde* (İstanbul: Ötüken, 1976) adlı eserleri en önemli örnekleri teşkil eder. İlahiyat fakülteleri dışında yukarıda da ifade ettiğimiz gibi özellikle Edebiyat fakültelerinde yapılan bazı çalışmalar, filoloji ve tarih bölümlerinde yapılan çalışmaların da dinler tarihine önemli katkılar sağladığı muhakkaktır. Örneğin Eski Çağ tarihi uzmanı olan Mürüvvet Kurhan³⁴ (1943-1999)’ın Mısır’ın dinsel tarihi ile ilgili çalışmaları³⁵ Ekrem Sarıkçıoğlu tarafından da takdir görmüş ve Dinler Tarihi kitabının Mısır diniyle ilgili bölümü Kurhan’a hazırlanmıştır. Yine Hindolog Korhan Kaya³⁶’nın Hint dinine ilişkin olarak kaleme aldığı ve çevirdiği ondan fazla eser özellikle doğu dinlerinde araştırma yapacaklara ışık tutmaktadır.³⁷ Dinler Tarihi’ne diğer bir katkı olarak Mehmet Çelik³⁸’in çalışmalarından söz edebiliriz. Daha çok Türkiye’deki azınlıklarla ilgili çalışmalar yapan Çelik, Süryanilerin Tarihi, Bizans’da Din devlet ilişkileri ve Fener Pat-

³⁴ Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Eski Öğretim Üyesi, (1999’da vefat etti.).

³⁵ Bkz. Kurhan M. "Mısır Eski İmparatorluk Devri'nde Tanrı Re", *Belleten* CLVII (Nisan 1993), sayı 218, s. 1-26; Kurhan M. "Mısır Eski İmparatorluk Devri'nde Siyasi ve Dini Durum", *Belleten* CLVII (Aralık 1993), sayı 220, ss. 699-729; Kurhan M. "Asırlar Boyu Tanrı Re", *Belleten*, sayı 221 (Nisan 1994), ss. 1-28; Kurhan M. "Eski Mısır Kraliyet Tanrısı Ptah", *Belleten* CLXIII, sayı 222 (Ağustos 1994), ss. 265-278; Kurhan M. "Mısır İmparatorluk Tanrısı Amon", *Belleten* TTK Ankara 1996.

³⁶ Prof. Dr., Ankara Üniversitesi Dil – Tarih ve Coğrafya Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi.

³⁷ Kitaplarından bazıları: *Hint Mitolojisi Sözlüğü* (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1997, 2002); *Hintlilerde Tanrı* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1998); *Buddhistlerin Kutsal Kitapları* (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1999); *Hinduizm* (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2000); *Hint-Türk-Avrupa Masalları* (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2001); *Hindistan’da Diller* (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2005); *Sanskrit-Türkçe Sözlük* (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2006).

³⁸ Prof. Dr., Celal Bayar Üniversitesi, Fen – Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

rikhanesi'yle ilgili eserler kaleme almıştır.³⁹ Yine bu bağlamda Ahmet Yaşar Ocak'ın daha çok Türk tarihi ve kültürünün yanı sıra heteredoks akımlarla ilgili eserlerinin de dinler tarihine katkı yaptığı muhakkaktır. Örneğin onun *Hızır İlyas Kültü* (İstanbul: Kabalcı, 2007), adlı çalışması mitolojiyle inancın içiçeliğini gösteren güzel bir çalışmadır. *Üç İsa* (İstanbul: Anahtar, 1993), gibi önemli bir kitaba imza atan ve gazeteci kimliği daha ön planda olan Aytunç Altındal'ın yaptığı çalışmaları da katkı sağlayan eserler kategorisinde değerlendirmek durumundayız. Altındal, özel olarak Sembolizm, Gizli İlimler, Mitoloji, Hristiyanlık, Ortodoksluk ve Türkiye'deki Fener Patrikhanesi gibi kurumlarla ilgilenmektedir.

İslam dışı dinlere ilişkin bir iki çalışmanın olduğu Cumhuriyetin ilk yıllarından günümüze gelindiğinde onlarca özgün çalışmayla karşılaşmaktayız. Genel Dinler Tarihi kitaplarıyla başlayan yayınların geneli de ihmal etmeden artık çok daha özel alanlara kaydığı görülmektedir. Genç bilim adamları, hocalarının tecrübe ve birikimlerinden istifade ederek gerek yaşayan dünya dinleriyle ve gerekse günümüzde mensubu bulunmayan dinlerle ilgilenmenin ötesine geçerek söz konusu dinsel gelenekler konusunda ciddi kaynak olarak kabul edilen eserlere imza atmışlardır. Yapılan ve yayınlanan çalışmaları büyük oranda toplumsal ihtiyaçların yönlendirdiği de bir gerçektir. Örneğin dinler tarihçilerinin diyalog ve misyonerlik konusu kadar dinsel çoğulculukla ilgilenmeleri toplumda tartışılan bu konularda uzmanların bakış açılarına duyulan ihtiyaç yönlendirmiştir. Zira diğer dinleri en iyi tanıyan uzmanların o dinlerin misyonerlik faaliyetleri, ötekine bakışları, hakikat iddiaları ve dinlerin birbirleriyle ilişkileri gibi konularda konuşmaları ve çalışmalar ortaya koymaları kadar doğal bir şey olamaz. Nitekim bu tarz toplumsal ihtiyaçlara cevap vermeyi bir yükümlülük olarak addeden dinler tarihçileri özellikle misyonerlik konusuyla yakından ilgilenmişlerdir. O. Cilacı'nın *Hristiyanlık Propagandası ve Misyonerlik Faaliyetleri* (Ankara: DİB,) kitabının yanı sıra Ş. Gündüz ve M. Aydın'ın ortak çalışması *Misyoner-*

³⁹ Çalışmalarından bazıları şunlardır: *Süryaniler Tarihi*, (Ankara, 1996); *Siyasal Sistem Açısından Bizans İmparatorluğu'nda Din -Devlet İlişkileri-I*(Kuruluşundan X.Yüzyıla Kadar), (3.Basım, İzmir, 1999); *Ortadoğu Mozaïği I:Süryaniler-Nasturiler*, (Ankara, 1996); *Türkiye'nin Fener Patrikhanesi Meselesi*, (İzmir, 1998); *Fener Patrikhanesinin Ökümeniklik İddiasının Tarihi Seyri* (325-1453), (İzmir, 2000).

lik (İstanbul: Kaknüs, 2002) adlı çalışmaları öne çıkarken Dinler Tarihi Derneği’nin yapmış olduğu iki sempozyumda gerek İslam’ın diğer dinlere bakışının ve gerekse Türkiye’deki misyonerlik faaliyetlerinin bütün detaylarıyla ortaya konulması gibi bir işleve sahiptir. Her ikisi de Ankara’da düzenlenen bu sempozyumlardan -yukarıda da ifade ettiğimiz üzere- ilki *Müslümanların Diğer Din Mensuplarıyla İlişkilerinde Temel Yaklaşımlar Sempozyumu* (1-2 Kasım 2003) başlığı altında Müslümanların “öteki”yle ilişkilerini sorgularken 1-2 Ekim 2005’de düzenlenen *Dinler Tarihçileri Gözüyle Türkiye’de Misyonerlik Sempozyumu*’nda hem Türkiye’deki misyonerlik faaliyetlerinin haritası çıkarılmış hem de dinler tarihçilerinin bu tarz faaliyetlere yaklaşımları ortaya konulmuştur. Yine Ensar Vakfı tarafından düzenlenen 17-18 Nisan 2004’de İstanbul’da düzenlenen *Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri* toplantısı da bu bağlamda değerlendirilebilir. Ayrıca son dönemdeki dinler tarihi çalışmalarında Pavlus’un ve Yeni Ahit’in misyonerlikle ilgisi misyonerliğin tarihi ve teolojisi gibi özgün konularla da ilgilenilmeye başlanılmıştır.⁴⁰

Hülasa olarak genç bir bilim dalı olan Dinler Tarihi, sınırların gittikçe anlamını yitirdiği, internet, uydu iletişimi, turizm ve seyahat imkânlarının artması, eğitim, ekonomi, siyaset, spor ve benzeri alanlardaki uluslararası ilişkilerin gelişmesi sonucunda sınırlar ötesi iletişimin kolaylaştığı bir zamanda daha da önemli bir bilim dalı haline gelmiştir. Farklı insan topluluklarıyla ve inançlarla karşılaşma gerek tanıma ve gerekse sorgulama amaçlı olarak insanların muhataplarını öğrenme arzularını tetiklemiştir. Bu ise dinler tarihçilerinin yaptığı çalışmalara daha fazla ilgi duyulmasına ve halk nazarında rağbet görmesi sonucunu doğurmuştur. Bu durumun farkında olan birçok araştırmacı akademik bir dille hazırlanan ve çoğu zaman sıradan okurun anlama seviyesinin üzerinde olan çalışmalarının dilini yeniden gözden geçirerek halkın da anlayabileceği bir tarza indirgemişlerdir. Bu bağlamda Diyanet İşleri Başkanlığı’nın önemli bir görev üstlendiğini de söylemeliyiz. Gerek DİB ve gerekse TDV Hristiyanlık, Misyonerlik, Satanizm gibi güncel dinsel konularla ilgili bilimsel dilin soğukluğundan uzak cep kitapları tarzında kitaplar hazırlattır-

⁴⁰ Süleyman Turan, *Misyonerliğin Kurucusu Pavlus* (İstanbul: IQ Yay. 2006); Dursun Ali Aykıt, *Misyon ve İnciller Misyonerliğin Tarihsel Kökenleri*, (İstanbul: Kesit Yay., 2006).

mışlardır. Bunun yanı sıra *Yaşayan Dünya Dinleri* gibi ansiklopedik bir çalışma da bile DİB dilin sadeliğine ve anlaşılabilirliğine önem vermiştir. Dinler tarihi çalışmalarında dikkat çekici bir nokta da gittikçe artan popülaritesine rağmen araştırmalardaki kalitenin de azalmamasıdır. Popülarite daha çok aktüel olanı ve kolayca tüketilebilecek ürünleri talep eder. Oysa genç bilim adamlarının çalışmalarının tıpkı hocalarının gibi hiçte yabana atılacak tarzda çalışmalar olmadığı, her birinin kendi alanında otorite oluşturabilecek çalışmalar olduğu söylenilmelidir. Sade bir dil kullanılarak gündeme dair hazırlanan eserler de bile hem bilimselliğin korunduğunu hem de bilimsel birikimin yansıtıldığı görülmektedir. Gelecek açısından iyi bir noktada olan Türkiye Dinler Tarihi araştırmalarının yönelmek zorunda olduğu çok sayıda alan vardır. Hristiyanlık ve Yahudilik gibi hakkında fazla sayıda araştırmaların yapıldığı dinsel geleneklerde bile henüz hiç ilgilenilmemiş çok sayıda konu bulunmaktadır. Dinlerarası diyalog gibi faaliyetlerin hız kazanması Hristiyan, Yahudi ya da uzak doğu dinlerinin teolojilerini çok iyi en az onların kendi teologları seviyesinde bilen araştırmacıların yetişmesini zorunlu kılmaktadır. Bu nedenle sadece genel çalışmalar yapmak yerine mümkün olduğunca diğer dinlerin kendi iç dinamikleriyle ilgili ayrıntı konularla ilgilenmek durumundayız.

Son olarak ileri düzeyde Türkiye Dinler Tarihi Bibliyografyası hakkında okumalar yapmak isteyen okurlar için bir bibliyografya vermek istiyoruz:

Hikmet Tanyu, “Türkiye’de Dinler Tarihinin Tarihçesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara, 1961, ss.109-.

Galip Atasagun, “Dinler Tarihi Bibliyografya Denemesi”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Konya, 2002, sayı: 13, ss.253-285.

Galip Atasagun, “Türkiye’de Dinler Tarihi Çalışmaları”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Konya, 2005, sayı:20, 203-248.

Ali Rafet Öskan, “Dinler Tarihi Literatürü”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum, 1997, sayı:13, ss.361-409.

Mustafa Erdem, “Türkiye’de Dinler Tarihi Sahasında Yapılmış Lisansüstü Tezler Üzerine Düşünceler,” *Türkiye 1. Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, Samsun: 1992, ss.83-95.

Bilal Gökkır, *Türkiye’de Dinler Tarihi Sahasında Yapılan Çalışmalar*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans tezi, İstanbul, 1993.

Ünsal Bozkurt, *Osmanlı Devletinin Son Dönemlerinde Yapılan Dinler Tarihi Çalışmaları Üzerine Bir Araştırma*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2003.

Elif Karayel, *Dinler Tarihi Açısından Ahmed Mithat Efendi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans tezi, İstanbul, 2002.

Nazif Çakır, *Mahmut Esat Seydişehir’ nin Hayatı Eserleri ve Tarih-i Edyan Adlı Eserinin Günümüz Türkçesine Çevirisi*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans tezi, Sakarya, 2002.

Nilüfer Ergül, *Osmanlı Medreselerinde Dinler Tarihi Dersleri ve Mahmut Esad b.Emin Seydişehir*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans tezi, İstanbul, 2005.

Sevdiye Yıldız, *M. Şemseddin Günaltay’ın Tarih-i Edyan İsimli Eserinin Sadeleştirilmesi ve Değerlendirilmesi*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans tezi, Sivas, 1998.

Sami Kılıç, *Hikmet Tanyu’nun Dinler Tarihi Bilimindeki Yeri*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans tezi, Kayseri, 1995.

Muhittin Ertaş, *Günay Tümer’in Dinler Tarihindeki Yeri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans tezi, Elazığ, 2001.

Hüsamettin Karataş, *Şaban Kuzgun’un Dinler Tarihi Bilimindeki Yeri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans tezi, Elazığ, 2002.